An International Multidisciplinary Journal
अनन्यशास्त्रम्™
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN:3049-3927 (Online)

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
Peer-Reviewed | Refereed | Open Access Journal
DOI: https://doi.org/10.64328/aimjv01i030049

Volume: 01 | Issue: 03 | December: 2025
Review Article

धातोस्तन्निमित्तस्यैव इति सूत्रार्थसमीक्षणम्

डॉ. आनन्द पण्ड्या[1]

लेखसारः

प्रस्तुतोऽयं शोधः "धातोस्तन्निमित्तस्यैव"[2] इति पाणिनिसूत्रमाधारीकृत्य लिखितो विद्यते। लेखेऽस्मिन् सर्वादौ सूत्रस्यास्य सामान्यतः परिचयं प्रदाय एतस्य नियामकत्वं प्रतिपाद्य तत्र चासाधारणं फलं प्रदर्श्य ,एवकारं विनापि नियमसम्भवे एवकारग्रहणं इष्टतो नियमलाभायावश्यकमिति यथासरलं प्रतिपादितम्।

विषयप्रवेशः

सूत्रमिदं भगवता पाणिनिना प्रणीताया अष्टाध्याय्याः षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादस्य अशीतितममस्ति । षड्विधसूत्रेषु नियमसूत्रमिदम् । "वान्तो यि प्रत्यये"[3] इति सूत्रं नियमयति अत्र सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति । धातोः इति षष्ठ्यन्तं पदं, तन्निमित्तस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, एव इति अव्ययपदम् । तन्निमित्तस्य इत्यत्र बहुव्रीहिसमासः= सः (यादिप्रत्ययः) निमित्तं यस्य सः इति । सूत्रेऽस्मिन् "एचोऽयवायावः"[4] इति सूत्राद् एचः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । "वान्तो यि प्रत्यये" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - यादिप्रत्यये परे धातोरेचः वान्तादेशो भवति चेत् तर्हि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य एव एचो भवति नान्यस्य इत्यर्थः । अत एव श्रीमद्भिः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् - यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद् वान्तादेशः तर्हि तन्निमित्तस्यैव इति । यथा- 'लव्यम् अवश्यलाव्यम्' इति । 'लूञ् छेदने' इत्यस्माद्धातोः "अचो यत्"[5] इत्यनेन यत्- प्रत्यये य इति आर्धधातुके प्रत्यये परे सति सार्वधातुकार्धातुकयोः इत्यनेन 'लू' इत्यस्य अङ्गस्य अन्त्यस्य ऊकारस्य गुणे कृते सति 'लो+य' इत्यवस्थायाम् ओकारस्य धात्ववयवत्वाद् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्चानेन सूत्रेण वान्तादेशो 'लव्यम्' इति रूपं सिद्ध्यति ।

[1] सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः एम्. टी. बी. महाविद्यालयः, सूरतम्

[2].पाणिनिसूत्रम्, ६.१.८०॥
[3].पाणिनिसूत्रम्,६.१.७९॥
[4].पाणिनिसूत्रम्,६.१.७८॥
[5].पाणिनिसूत्रम्,३.१.९७॥

© 2025 Author(s). Published by Young India Publication, Gandhinagar, Gujarat, India

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN : 3049-3927(Online)

एवमेव 'लूञ् छेदने' इत्यस्माद्धातोः "ओरावश्यके"[6] इत्यनेन अवश्यंभावी इत्यर्थे ण्यत् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'य' इति णित्-प्रत्यये परे सति 'लू'-घटकस्य ऊकारस्य "अचो ञ्णिति"[7] इत्यनेन सूत्रेण वृद्धौ 'अवश्यं लौ य' इत्यवस्थायां मयूरव्यंसकादित्वात् समासे

"लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।

समो वा हिततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोः॥[8]

इति प्राचीनवैयाकरणकारिकया मलोपे अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वाद् यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । अवश्यलाव्यम् इति रूपं सिद्ध्यति

ननु लव्यम् अवश्यलाव्यम् इत्यत्र तु "वान्तो यि प्रत्यये" इत्यनेनैव वान्तादेशः सिद्धः, किमर्थं सूत्रमिदं भगवता पाणिनिनारब्धं चेदुच्यते "*सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थम्*" । अत्र नियमस्य किं प्रयोजनम् इति चेत् रूपसिद्धिरेव प्रयोजनम् इति । तथाहि आङ् उपसर्ग पूर्वकात् 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि लटि "भावकर्मणोः"[9] इत्यनेन आत्मनेपदे लटः स्थाने तप्रत्यये 'आ+वे+त' इत्यवस्थायां त-इति कर्मवाचके सार्वधातुके प्रत्यये परे सति "सार्वधातुके यक्"[10] इति सूत्रेण यक्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'आ+वे+य+त' इत्यत्र य-इति कित्-प्रत्यये परे सति "वचिस्वपियजादीनां किति"[11] इत्यनेन वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे "सम्प्रसारणाच्च"[12] इति पूर्वरूपे 'आ+उ+य+त' इत्यवस्थायाम् उकारस्य "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः"[13] इत्यनेन दीर्घे आङा सह ऊकारस्य "आद्गुणः"[14] इत्यनेन गुणे 'ओ+यते' इत्यत्र ओकारस्य परादावद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादि प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादनेन सूत्रेण (अस्य सूत्रस्य) नियमनात् वान्तादेशो न भवति।

ननु अत्र "आद्गुणः" इति गुणस्य ओकारस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन वहिरङ्गतया वान्तादेशस्य एकपदसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'[15] इति परिभाषया गुणस्य बहिरङ्गतया वान्तादेशे कर्तव्ये गुणस्य असिद्धत्वाद् ओकाराभावाद् वान्तादेशः प्राप्तिरेव नास्ति, अतः इदं नियमस्य असाधारणं प्रयोजनं भवितुं नार्हति ।

अत एव द्वितीयं प्रयोजनमाह - 'औयत' इति। केवलाद् 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि लङि "भावकर्मणोः" इति सूत्रेणैव आत्मनेपदे लङः स्थाने तप्रत्यये "सार्वधातुके यक्" इत्यनेन यकि "वचिस्वपियजादीनां किति" इत्यनेन वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे "सम्प्रसारणाच्च" इत्यनेन पूर्वरूपे 'उ+य+त' इत्यवस्थायाम् "अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः" उकारस्य दीर्घे

---

[6].पाणिनिसूत्रम्,३.१.१२५॥

[7].पाणिनिसूत्रम्,७.२.११५॥

[8].कात्यायनवार्तिकानि, सूत्र.सं ६.१.११४॥

[9].पाणिनिसूत्रम्,१.३.१३॥

[10].पाणिनिसूत्रम्,३.१.६७॥

[11].पाणिनिसूत्रम्,६.१.१५॥

[12].पाणिनिसूत्रम्,६.१.१०८॥

[13].पाणिनिसूत्रम्,७.४.२५॥

[14].पाणिनिसूत्रम्,६.१.८७॥

[15].परिभाषेन्दुशेखरः,प.सं.५०॥

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN : 3049-3927(Online)

'ऊ+य+त' इत्यत्र "आडजादीनाम्"[16] इत्यनेन आडागमे "आटश्च"[17] इत्यनेन वृद्धौ कृतायाम् 'औ+यत इत्यत्र ओकारस्य परादावद्भावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादि प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावान्न वान्तादेशः। अत्र "आटश्च" इति पदद्वयसम्बन्धि वर्णद्वयापेक्षत्वाभावातद् बहिरङ्गत्वाभावान्न बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः ।

ननु अत्र सूत्रे एवकारः किमर्थः ? 'धातोस्तन्निमित्यस्य' इत्येव सूत्रमस्तु, न च तावन्मात्रोक्तौ एवकारघटित्वाभावेन शास्त्रस्य नियामकत्वं न स्याद्, इति चेत्, 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' नियमेनैव अस्य नियमविधित्वसिद्धे, तदर्थम् एवकारः अनावश्यक इति चेद्, उच्यते अत्र सूत्रे एवकारो विपरीतनियमो व्यावृत्यर्थः । एवकाराभावे हि '*यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य च एचः वान्तादेशः भवति चेत् तर्हि धातोरेव एचो भवति*' इत्यपि नियमः प्रतीयेत । तथा सति 'बाभ्रव्य' इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात् । तथाहि 'बभ्रोरपत्यम्' इत्यस्मिन् विग्रहे "मधुबभ्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः"[18] इत्यनेन यञ्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'बभ्रु+ङस्+य' इत्यत्र "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः"[19] इत्यनेन सुब्लुकि च कृते, बभ्रुघटक बकारपूर्ववर्ति आदि अकारस्य "तद्धितेष्वचामादेः"[20] इत्यनेन वृद्धौ, एवञ्च भकारोत्तरवर्ति उकारस्य "ओर्गुणः" इत्यनेन ओकारगुणे 'बाभ्रो+य' इत्यवस्थायाम् ओकारस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववयवत्वाभावात्, 'यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य एचः वान्तादेशः भवति चेत् तर्हि धातोरेव' इति नियमेन वान्तादेशो न स्यात् । अत एव इष्टनियमावधारणार्थं सूत्रे 'तन्निमित्तस्यैव' इत्यत्र एवकारः कृतः कृते तु 'यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव' इति इष्टनियमः सिद्ध्यति।एवञ्चैवकारोऽपि सार्थकः ॥

उपसंहारः

प्रस्तुतेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे "धातोस्तन्निमित्तस्यैव" इति पाणिनिसूत्रस्य सूत्रार्थपरिचयः, अन्येन गतार्थत्वेन नियामकत्वम्, तस्य च प्रयोजनानि, इष्टतो नियमलाभाय एवकारेण नियामकत्वसिद्धिश्चेति विचाराः यथासरलं यथाप्रमाणं निरूपिता इति शम्।

- *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी बालमनोरमा तत्त्वबोधिनीसहिता, मोतीलालबनारसीदासः १९६६॥*
- *नागोजिभट्टविरचितः परिभाषेन्दुशेखरः, भूतिभूषितः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, २०१२॥*
- *नागोजिभट्टविरचितः परिभाषेन्दुशेखरः, नागेशगूढार्थदीपिकासमवेतः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी १९५५॥*
- *महर्षिपतञ्जलिप्रणीतं महाभाष्यम्, प्रदीपोद्योतसमवेतम्, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, नवदेहली १९८७॥*
- *http.asthaadhyaayi.com*

[16].पाणिनिसूत्रम्,६.४.७२॥
[17]..पाणिनिसूत्रम्,६.१.९०॥
[18].पाणिनिसूत्रम्,४.१.१०६॥
[19].पाणिनिसूत्रम्,२.४.७१॥
[20].पाणिनिसूत्रम्,७.२.११७॥